

MÜRACİƏT BİLDİRƏN SÖZ VƏ İFADƏLƏR DİL STEREOTİPİ KİMİ

NOVRUZOVA NURİDƏ SƏMƏD qızı
HƏMİDOVA DİLARƏ AĞAMİRZƏ qızı

Bakı Slavyan Universiteti, 1- dosent, 2 - doktorant

n.nurida@yahoo.com; dilara.hamidova.2712@gmail.com

Açar sözlər: stereotipər, müraciət formaları, alqış formasında müraciətlər, qarğış formasında müraciətlər

“Sterotip” termin olaraq dilimizə yunan dilindən keçmiş, *stereos* – “davamlı, möhkəm”, *tyros*-“iz” mənalarını ifadə edir. Eyni zamanda latın dilində də işlənən bu söz daimi olan, dəyişməz qalan və tez-tez baş verən bir nümunə kimi işlədilir. Stereotip analiyışı psixologiya elminin, xüsusən də onun əsas sahəsi olan sosial və etnopsixologiya sahələrində istifadə olunan anlayışdır. “Stereotip” fenomenini dilçilərlə yanaşı sosioloqlar, etnoqraflar, koqnitoloqlar, psixoloqlar, etnopsixolinqvistlər nəzərdən keçirirlər.

Stereotiplər insanların düşüncəsini təmin etməklə yanaşı, xarici dünyaya ardıcıl baxış, cəmiyyətdəki insan dəyərlərinin, statusunun və hüquqlarının təminatını da təşkil edir. Həmçinin stereotip xalqın ənənələrinin qarşısında bir "qala" kimi dayanaraq, insanların bu qalanın arxasında təhlükəsiz hiss etməsini təmin edir. Bu baxımdan da xalqın mövcud stereotiplərinə qarşı hətta kiçik bir hücum insanlar tərəfindən sərt qarşılaşmaya səbəb ola bilər.

Müraciət formalarında stereotiplər. Mədəniyyətin dildə əks etdirilməsində əsas vasitələrdən biri də müraciət formalarıdır. İnsanlar bir-biri ilə münasibət qurarkən sadəcə ad çəkməsi və ya şəxsin adını deməsi yetərli olmur. İstər özündən böyük, istərsə də özündən kiçiklərə müraciət edərkən şəxsi fikirlərini təlqin etmək və ya onlara olan münasibətini bildirmək üçün müəyyən vasitələrdən istifadə etmək lazım gəlir. Özündən kiçiklərə müraciət zamanı adını dediyin halda, özündən böyüklərə müraciət prosesində müəyyən nitq etiketlərindən istifadə etməklə onlara olan münasibət bildirilir.

Ünsiyyət prosesində cümlənin əsasını təşkil edən üzvlərlə yanaşı, elə söz və söz birləşmələri də vardır ki, cümlə daxilində bu tip ifadələrdən geniş istifadə olunur. Qeyd edilən bu ifadələr cümlə daxilində heç bir qrammatik əlaqə vasitəsilə cümlənin digər üzvləriylə əlaqələnmə bilmir. Ancaq onların isləndiyi cümlədə əlaqə vasitəsi olaraq məzmun əsas rol oynayır. Belə ki, “...bu tip söz və ya söz birləşmələri cümlənin məzmunu ilə əlaqələnmis olur”. [10, s.75] Adı çəkilən belə müstəqil söz və ya söz birləşmələrini cümlənin müstəqil ünsürü adlandırmaq olar ki, onlara da dilçilikdə xitablar deyilir.

Müraciət bildirən sözlər daha çox dioloq mətnində işlənir. Dialoqi mətnlərin isə özünəməxsus xüsusiyyətləri var. “Dialoq üçün replikasiya(təkrarlanma) səciyyəvidir: bir həmsöhbətin danışıq digərinin (və ya digərlərinin) danışıq ilə əvəzlənir, bu əvəzlənmə ya növbə qaydasında (biri sözünü bitirir, digəri başlayır və s.) ya da xüsusilə emosional dialoqa xas olan nitqin kəsilməsi qaydasında, adətən, baş verir”. [5, s.4] Dialoq zamanı müxtəlif müraciət formalarından geniş istifadə olunur. Müraciət bildirən bu sözlər cümlədən kənarda mövcud olur, yəni cümlənin əsas strukturunun bölünməz hissəsi deyil, kənardan cümləyə əlavə olunan ünsürdür. Bu ifadələr nitqdə, danışıq prosesi zamanı müsahiblərin bir-biri ilə münasibətini ifadə edir. Danışıq zamanı kommunikativ əlaqənin tam qurulması üçün üç əsas funksiya olmalıdır:

- 1) verilən məlumatın ifadəsi;
- 2) müraciətin ifadəsi;

3) hisslərin - emosiyaların ifadəsi.

Adresat qarşısında olan şəxsə hər hansı bir fikri çatdırarkən müxtəlif emosiyalardan istifadə edir. Bu da nitqin daha təsirli olmasına şərait yaratmış olur ki, bunlar da kontekstdən və orada baş verən situativ hadisələrdən asılıdır.

Müraciət formaları ilk öncə danışıq prosesi zamanı müəyyən şəxsə çağırışıdır, həmin şəxsin nitq prosesinə cəlb etmək üçün istifadə olunan müraciətdir, vasitədir: *Qardaşoğlu, sənə əvvəl nə dedim, indi də deyirəm, bura öz evinizdir. (İ.Əfəndiyev)*

Müraciət zamanı adresatın diqqətinin özünə yönəlməsini istəyirsənsə, ilk növbədə, müsahibinə müraciət forması düzgün seçilməlidir. Bu prosesdə iki və ya bir neçə tərəf iştirak edə bilər. Əsas münasibət və müraciət qarşı-qarşıya olan şəxslərin bir-birinə müraciətidir.

Alqış və qarğışlar müraciət forması kimi. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin əsasında kifayət qədər mürəkkəb etnolinqvistik proseslərin sonu, nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Dilimizdə baş verən ictimai prosesləri mahiyyət etibarilə birbaşa etnik proseslə bağlı olmuşdur. Bu isə türk etnos dilinin yaradıcılığı müxtəlif regionlarda baş versə də, eyni tipologiya bağlı olması deməkdir.

Etiket formaları bir çox hallarda müraciət forması kimi də adlandırılır. Bu onun bir çox növünün müraciət formaları ilə bağlılığından yaranmışdır. Qeyd edilən səbəbə görə alqış və qarğış etiket formasını müraciət forması kimi ayıraraq təhlil etmək mümkündür. Alqış və qarğış müraciət formasında xalqın dünyagörüşü, adət-ənənələri, inamlarıyla, düşüncələriylə bağlı fikirləri daha geniş əks olunmuşdur. İstər tarixən, istərsə də müasir dövrdə insanın şüurlu fəaliyyətində daim xeyir və şər toqquşması, qarşıdurması müraciət forması kimi qeyd etdiyimiz alqış və qarğışlarda özünü göstərir. Erkən təsəvvürlərdə xeyiri alqışlamaq, şəri isə qarğışlamaq anlayışı yaranmışdır. Alqış və qarğış sözlərindəki söz kökləri çoxmənalılıq bildirib, xeyir və şər mənalərini ifadə edir. “Alqış” sözünün təkbində işlənən “al”ın və “qarğış” sözündə işlənən “qara”nın məcaziləşmiş mənası olaraq “al” sözünün xeyirxah, “qara” sözünün isə bəd əməl bildirdiyinə bir daha əmin oluruq. Bu mənaləri ifadə etməklə həm də çoxmənalılığa malik olması diqqəti çəkir. Bu anlayışların təzahürü isə özünü alqış və qarğışlarda tapmışdır.

Alqış - müraciətlər. Bəyənmək, istəmək, arzulamaq mənasında düşünülmə “alqış”ın mənasında başa düşünülmə alqışlama-adlanmış xoş söz, qırmızı sözlə bağlı olmuşdur. Xeyrin əksi şər olduğu üçün xeyiri alqışlayan insan şəri öz müraciəti ilə pisləyərək qarğışı yaratmışdır. Alqış bildirən sözlər təkcə Azərbaycan dilində deyil, ümumən türk dillərində işlənən məcazlaşmış sözlərdir ki, milli leksikonun müəyyən hissəsini əhatə edir. Bu tip sözlər isə bir daha sübut edir ki, hər bir xalqın milli leksikonu onun etnoqrafiyasından əsaslı şəkildə asılıdır. Dilimizdə işlənən alqışları üslubu xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Alqış məzmunlu müraciət formalarının tərkibində “olsun” əmr formasının iştirakı. Məsələn: *“Yastığınız yüngül olsun” (N. Xəzri), “Üzün ağ olsun, ay oğul; “Ananın südü, mənim verdiyim çörək halal olsun! - deyə ata qızının alınından öpüb xeyir duasını verdi!” (İ. Şıxlı)*

2. Alqış məzmunlu müraciət formalarında “olsun” konstruktiv elementinin ixtisarı. Məsələn: *“Dərdin mənə, məni rayon mərkəzinə apar” (S. Qədirzadə); “Halal, halal deyə əlini onun kürəyinə vurdum”:* *“Allah saxlamış, adam da belə iş görər axı?”*

3. Bədii əsərlərdə öz müsahibinə münasibətini ifadə edən alqışlar. Məsələn: *“qurban olum”, “ağrın mənə gəlsin”, “başına dönüm”, “qadan alım”, “rəhmətliyin qızı”, “rəhmətliyin oğlu”, “səni and verirəm Allaha”* və s.

Dialog mətnlərində daha çox işlənən müraciətdə danışanın dinləyiciyə münasibəti ifadə olunur: *“Qadan alim, bir dön geriyyə bax”; “Sən Allah, ağlama, vallah, özümü öldürərəm” (M. İbrahimov), “Mənə nə, a başına dönüm?” (Ə. Hacızadə)*

Qarğış formasında olan müraciətlər. Şifahi nitqdə müraciət formalarının bəziləri qarğış formasında işlənir. Qarğış danışanın müsahibinə neqativ münasibətinin ifadəsidir. Dildə emosional gücünə görə qarğışlar fərqlidir və bədii əsərlərdə obrazların dilində işlənir. Bədii əsərlərdə qarğışlar

feilin müxtəlif formalarında, daha çox isə əmr formasında işlənir: Məsələn: “*Ay əli qurumuş, bunu nə üçün sındırdı?*” (N.Nərimanov); “*Ay səni qan qusasan, itələmə məni*” (C. Cabbarlı).

5. İnkariyyət məzmunu daşıyan qarğışlar: “*Səni sağ olmayasan, tez gel çıx da*” (C. Əmirov); - “*Ağ gün görməyəsən, necə ki, mən görmədim*” (M. Cəlil) və s.

6. Həm inkar, həm də təstiqlə bildirən qarğışlar. Bəzə qarğış formasında olan müraciətlər adresanta neqativ münasibəti ifadə edir: Məsələn: “*Üzün gülməsin, başın dərdən ayılmasın, pulun dava- dərmana getsin! gəl çıx*” (Ə. Cəfərzadə).

Alqış və qarğış müraciət formaları Azərbaycan folklor yaradıcılığında sözün sehrli gücünə inamla əlaqədar yaranmış və dilimizdə qəlibləşmişdir. Bu da onu göstərir ki, xalqın şüurunda əks olunan mifik düşüncələr, inamlar, onu nitqinə, dilinə təsir göstərir. Qeyd olunan səbəb isə xalqın etnik düşüncəsinin linqvistikaya təzahürü sübut edilmiş olur. Məhz alqış və qarğışlar bu baxımdan insan həyatının müxtəlif sahələrini əhatə etmiş və etməkdədir. Qədim insanların düşüncəsinə görə yaxşı xoş söz insanlara xoşbəxtlik, sağlamlıq, uğur gətirmiş, əksi olan pis söz isə onlara uğursuzluq, pislik gətirmişdir. Bu baxımdan sözün təsir gücünə, insanların alqış və qarğışların Allah tərəfindən qəbul olunacağına inanmış, edilən qarğış və alqışların yerinə yetiriləcəyinə inanmışlar.

Məişət leksikasında, xalq arasında alqış və qarğışların əsas deyicisi, əsas söyləyicisi yaşlı nəsil qadınlar hesab olunur. Belə ifadələr daha çox onların leksikasında özünə yer tapır. Ancaq bu o demək deyil ki, alqış və qarğışlar yalnız qoca nəslin dilində işlənməkdədir. Bu tip müraciət formaları xalqın istək və arzularının ünsiyyət prosesində düşüncələrinin nitqdə əksidir.

Alqış və qarğış forması kimi işlənən müraciət formalarının əhatə etdiyi mövzu baxımından üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) mifoloji və dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan alqış və qarğışlar ;
- 2) məişətlə bağlı alqış və qarğışlar
- 3) mərasimlə bağlı alqış və qarğışlar.

Alqış və qarğışların bu növləri obrazların dilində, bədii mətnlərdə işlənmiş və əsərlərdə xalqın, məişətini, etnoqrafiyasını, dünyagörüşünü ifadə edir. Alqış və qarğışın ən çox rast gəldiyimiz növləri dinlə və məişətlə bağlı olaraq müraciət kimi işlədilən formalarına rast gəldik.

Alqış və qarğış kimi işlənən müraciət formalarından biri də üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə bağlı yaranan müraciət formasıdır. Bu müraciət formasının birinci tərfi qısaldılmış alqışlardan ibarətdir və daha çox özünü qarğışda yox, alqışda göstərir. Eyni zamanda bu müraciət formasında artıq müəyyən olunur ki, müraciət olunan şəxsin atası rəhmətə getmişdir. Bu da dil stereotipinin əsas göstəricisidir. Çünki burada artıq xalqın düşüncəsində dünyasını dəyişən insana necə müraciət olunması da öz əksini tapmışdı. Məsələn: “*Rəhmətliyin oğlu, bir sözünü mənə de görüm ki, axı nə olubdu?*” (C. Məmmədquluzadə); “*Niyə, rəhmətliyin oğlu, əvvəl budur ki, sən axı özün bilirdin ki, mən gələcəyəm*” (C. Məmmədquluzadə).

Nəticə və qiymətləndirmə. Hər bir xalqın öz milli mədəniyyətinin müxtəlif göstəriciləri vardır. Bu göstəricilər onun tarixi, bu günü ilə bağlı olub xalqların stereotipləri ilə əlaqəlidir. Bunlardan biri də tarixi, adət-ənənələri özündə saxlayan xalqın dilində işlənən müraciət formalarıdır. Dilimizdəki bu müraciətlər çox-çox qədim zamanlardan işlənən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Bu da xalqımızın gözəl və zəngin nitq mədəniyyətinin olduğunu sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir xalqın dilində onun nitqində keçmiş, tarixi əks olunmuşdur bu özünü etnolinqvistikada göstərir. Bu dildə olan müraciət formalarında öz ifadəsini tapmışdır. Qədim mətnlərdə tarixən işlənib indi işlənməyən çox sayda sözlər – müraciət formaları var. Belə ki, sözlərin - müraciət formalarının əksəriyyəti müəyyən mərhələdə köhnəlir, arxaik sözlərə çevrilir. Bəzi dövrlərdə isə yeni müraciət formaları yaranır. Bu proses tarixən xalqın siyasi, mədəni, hüquqi və etnik düşüncələri ilə bağlı yenilənir. Tarixən işlənən bir sıra ənənəvi müraciətlər də vardır ki, ya tamamilə dildən çıxmış, ya da bu söz onun əvəzedicisi olan müasir sözlərlə əvəzlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: Azərənşr, 1968, 250 s.
2. Azərbaycan dilinin etimologiyası və onomastikası məsələləri. Bakı, 1990, 105 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c. Bakı: Elm, 1983, 556 s.
4. Bəylərova A. Bədii dildə üslub fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
5. Eminli, B. İ. Dialoq kommunikativ ünsiyyət forması kimi / B. İ. Eminli // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU. – 2020. – c. 16. – No 2. – s. 4-7; <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169085>
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan ədəbi və danışiq dili. Bakı, 1965, 215 s.
7. Qurbanov A.M. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı: ADPU, 1988, 225 s.
8. Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvopoetik tədqiqi. Bakı: Elm, 2003.- 220 s.
9. Novruzova N. Mətin sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
10. Orucova Ş.Ə. Türk dillərində xitab. Bakı, 2007, 200 s.
11. Tanrıverdiyev Ə.V. Danışıq dilinin leksik xüsusiyyətləri // Azərbaycan müəllimi. 13 may, 1988, s. 4
12. Формановская Н.И. Учебное пособие для студентов – иностранцев // Русский язык, 1978, 186 с.
13. Гадими Т.Т. Обращение в современном русском языке. А. К. Д. Баку. 1968
14. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение. учеб. М.: Юрайт, 2018, 208 с.
15. Розенталь, Д.Э. Практическая стилистика русского языка. М.: Высшая школа, 1977, 218 с.
16. Зиновьева Е.И. Лингвокультурология: от теории к практике. Учебник. СПб: СПбГУ, Нестор-История, 2016, 182 с.

РЕЗЮМЕ

СЛОВА И ВЫРАЖЕНИЯ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ОБРАЩЕНИЯ, КАК СТЕРЕОТИП ЯЗЫКА

Novruzova N., Həmidova D.

Ключевые слова: *стереотип, формы обращения, обращения в форме проклинания, обращения в форме благословения.*

В статье исследуется проблема стереотипов в языке, речевой культуре и проблема национальных стереотипов в формах обращения. Отмечается, что стереотипы не только формируют мышление людей, но и вырабатывают последовательный взгляд на внешний мир, обеспечивая человеческие ценности, статус и права в обществе. Также стереотипы глубоко укореняются в традициях народа, позволяя людям чувствовать себя за ними в безопасности. Каждый человек является носителем основных черт той социальной группы, к которой он принадлежит. По этим характеристикам можно идентифицировать стереотипы, такие как характеристики социальной группы и членов группы, а также образ мышления.

SUMMARY

WORDS AND EXPRESSIONS DENOTING APPEALS AS A STEREOTYPE OF THE LANGUAGE

Novruzova N., Həmidova D.

Key words: *stereotype, forms of address, address in the form of applause, address in the form of curses.*

The article examines the issue of stereotypes in language, speech culture and the issue of national stereotypes in the forms of address. It is noted that stereotypes not only provide people's thinking, but also a consistent view of the outside world, ensuring human values, status and rights in society. Also, the stereotype stands as a fortress in front of the traditions of the people, making people feel safe behind this fortress. Each person is a carrier of the main features of the social group to which he belongs. According to these characteristics, it is possible to identify stereotypes such as the characteristics of the social group and the members of the group, and the way of thinking.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.06.2021
	Son variant	20.07.2021